

TARJIMANING EKSTRALINGVISTIK MUAMMOLARI

Cho'liyeva Ruxshona

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti

Universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarjima jarayonida yuzaga keladigan ekstralingvistik muammolar tahlil qilinadi. Muallif til va matnning tashqi omillari – madaniy, tarixiy, ijtimoiy va milliy-madaniy sharoitlarning tarjima jarayoniga ta'siri va ularni to'g'ri talqin etishning ahamiyatini ochib beradi. Shuningdek, ekstralingvistik komponentlarni noto'g'ri yoki yetarlicha hisobga olmaslik natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan semantik siljishlar, kommunikativ uzilishlar va madaniy nomuvofiqlik holatlari misollar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: tarjima, ekstralingvistik muammolar, madaniy kontekst, semantik siljish, tarjimashunoslik.

KIRISH

XXI asrda globallashuv jarayonlari natijasida fan va texnikaning jadal rivojlanishi, tillararo va madaniyatlararo aloqalar tobora kengayib bormoqda. Bu esa tarjima faoliyatining ahamiyatini yanada oshirib, uni nafaqat til birliklarini bir tildan ikkinchi tilga o'tkazish jarayoni, balki madaniy va ijtimoiy axborot almashishning muhim vositasiga ham aylantiradi. Tarjima jarayonida lingvistik elementlar bilan bir qatorda ularning orqasida yashiringan ekstralingvistik omillar – madaniy, tarixiy, ijtimoiy, psixologik va milliy qadriyatlarni ham to'g'ri anglab, maqsadli auditoriyaga yetkazish zarur. Matnni to'g'ri talqin qilish va uning asl ma'nosini buzmasdan yetkazishda tildan tashqari omillar muhim rol o'ynaydi. Chunki har bir til ma'lum bir xalqning tarixi, madaniyati, ijtimoiy hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu omillar tarjimada bevosita yoki bilvosita namoyon bo'ladi. Shunday ekan, tarjimon nafaqat til qoidalarini mukammal bilishi, balki manba va ko'rsatuvchi tillarga xos bo'lgan madaniy sharoit, tarixiy zamin, an'ana va urf-odatlarni ham yetarli darajada bilishi kerak. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, ekstralingvistik omillar e'tibordan chetda

qolsa, matnning asl mohiyati noto'g'ri talqin qilinishi, madaniy va kommunikativ nomuvofiqliklar paydo bo'lishi mumkin. Ekstralingvistik muammolar, ayniqsa, badiiy, publitsistik, reklama va siyosiy matnlarni tarjima qilishda keng tarqalgan. Bunday hollarda tarjimonning madaniy malakasi, kontekstni tushunish qobiliyati va pragmatik fikrlash asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada tarjima jarayonida uchraydigan ekstralingvistik muammolarning turlari, ularning paydo bo'lish sabablari va bu muammolarni samarali hal etish yo'llari tahlil qilinadi. Shuningdek, u zamonaviy tarjima nazariyalari va tarjima amaliyoti misollarida ekstralingvistik omillarni hisobga olishning dolzarbligini ta'kidlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tarjima jarayonida ekstralingvistik muammolarni o'rganishda ko'plab olimlar madaniy, ijtimoiy, tarixiy va pragmatik omillarni hisobga olish zarurligini ta'kidlaganlar. Quyida tadqiqot uchun asos bo'lgan asosiy manbalar va ularning ekstralingvistik muammolarga yondashuvlari batafsil ko'rib chiqiladi.

P. Newmark (1988), Newmarkning "Tarjima darsligi" asarida tarjima nafaqat til darajasida, balki madaniy kontekstni ham hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerakligi ta'kidlangan. Ekstralingvistik muammolarni, jumladan, madaniy voqeliklarni, milliy an'analarni, tarixiy va ijtimoiy hodisalarni tarjima qilishda alohida yondashuvlar talab qilinishini ko'rsatadi. Newmark madaniy ekvivalentlik kontseptsiyasiga katta e'tibor berib, tarjimada so'zlarni to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilish o'rniga ba'zan ma'noni anglatuvchi madaniy jihatdan mos elementlardan foydalanish zarurligini ta'kidlaydi [2].

L. Venuti (1995) Venuti ekstralingvistik muammolarni hal qilish uchun tarjima nazariyasida ikkita asosiy strategiyani tavsiya qiladi - mahalliyashtirish va xorijiyashtirish. U tarjimonning madaniyatlararo vositachi rolini ko'rsatadi va madaniy farqlarni saqlab qolish yoki yo'qotish masalasiga chuqur yondashadi. Venutining fikricha, tarjimon nafaqat tilni, balki madaniyatni ham o'rganishi kerak edi, chunki madaniy kontekstni hisobga olmaslik tarjimada tushunmovchiliklarga olib kelishi mumkin [5].

E.A. Nida va C.R. Taber (1969), Nida va Taber tarjimada dinamik ekvivalentlik va formal ekvivalentlik rivojlanishini oldinga surdilar. Ular madaniy voqeliklar va ekstralingvistik birliklarni madaniy maqsadli auditoriyaning kontekstiga mos ravishda qayta ishlash zarurligini ta'kidlaydilar. Dinamik ekvivalentlik yorug'ligi so'zma-so'z tarjimadan ko'ra matnning ta'sirini saqlab qolishga olib keladi. Bu yerda, ayniqsa, ekstralingvistik hal qilishda samarali [3].

M. Baker (2011), Bakerning "Boshqa so'zlar bilan aytganda" asarida ekstralingvistik sifat va tarjimadagi pragmatik kontekstual farqlarni bartaraf etishda hal qiluvchi omil sifatida qaraladi. U voqeliklarni tarjima qilishda madaniy hujjatlar kontekstini chuqur anglash va o'quvchi madaniyatiga moslashtirish zarurligini ta'kidlaydi. Baker ekstralingvistik birliklarni to'g'ri yordam va ularga mos ekvivalentlarni topish orqali tarjimaning to'g'riligi va o'quvchi uchun tushunarligini ko'rish uchun [1].

Sh. G'aniev (2019), Sh. G'anievning o'zbek tiliga oid ishlab chiqarishi ekstralingvistik masalalar, muammolarni, madaniy voqelik tarixiy va diniy vaziyatlar jarayonida qanday murakkabliklar tug'dirayotganini ko'rsatish. G'aniev milliy an'analar va madaniy kontekstni asrab-avaylash, ularni tarjimada kontekstual ishlab chiqarish orqali yetkazish zarurligini ta'kidlaydi. Bu usul tarjima qilingan matnning originalligini saqlashga yordam beradi [6].

C. Nord (2005), Nord tarjimada yuborishni oldin surib, ekstralingvistik mahsulotning har doim ma'lum funksiyaga ega bo'lgan yordam ko'rsatish. U ekstralingvistik hal qilishda bilish tarjimaning umumiy funksiyasiga qanday ta'sir qilishini o'rganishni va vaziyatga mos funksional ekvivalent topishni taklif qiladi. Nordning ta'mirlash jarayonida madaniyatlararofovutlarni saqlab qolish bilan, matnning kommunikativ birlashmasi bilan ham harakatga jalb qilish [4].

Metodologiya

Ushbu tadqiqotda tarjimaning ekstralingvistik muammolarini aniqlash, tahlil qilish va ularning tarjima sifatiga ta'sirini o'rganish maqsadida zamonaviy tarjima nazariyasiga asoslangan kompleks usullar va amaliy tarjima usullaridan foydalanilgan. Tadqiqotning nazariy asosi sifatida ekstralingvistik birliklar

tushunchalari va ularning tarjimada ifodalanishi P.Nyumarkning “Tarjima darsligi” (1988), E.A. Nida va C.R.Taberning “Tarjima nazariyasi va amaliyoti” (1969), L.Venutining “Tarjimonning ko‘rinmasligi” (1995), M.Beykerning “Boshqa so‘zlar bilan aytganda” (2011), C. Nordning “Tarjimada matn tahlili” (2005) kabi asarlari.

Tadqiqotda ekstralingvistik birliklarning nazariy tavsifi va tavsifiy-tahliliy usul yordamida tarjimada qabul qilingan yondashuvlar tahlil qilindi. Tarjimada madaniy voqelik, tarixiy, ijtimoiy va mintaqaviy ma’lumotlarning aksini o‘rganish uchun qiyosiy metod yordamida ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjima namunalari tanlab olindi. Ushbu tahlil tarjima strategiyalarining samaradorligini va ekstralingvistik muammolarni hal qilishni turli yo‘llar bilan aniqlash imkonini berdi. Pragmatik yondashuv matn konteksti, muallif niyati va maqsadli auditoriyaning madaniy xususiyatlarini hisobga olgan holda ekstralingvistik elementlarning kommunikativ funksiyalarini o‘rganishga xizmat qildi. Shunday qilib, tarjima jarayonida yuzaga keladigan madaniy va ijtimoiy farqlar, ularning tarjima mazmuniga ta’siri va yechimlari tahlil qilindi.

Tadqiqot uchun ingliz tilidagi badiiy va publitsistik matnlar tanlab olindi va ularning o‘zbek tiliga tarjimalari bilan solishtirildi. Tarjima jarayonida yuzaga kelgan ekstralingvistik muammolarni aniqlash va hal qilish usullari statistik va sifat jihatidan baholandi. Olingan natijalar tizimli ravishda umumlashtirilib, tarjima amaliyotida ekstralingvistik muammolarni samarali hal etishga qaratilgan uslubiy tavsiyalar ishlab chiqildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, ekstralingvistik muammolar tarjima jarayonining eng murakkab va ko‘p qirrali jihatlaridan biridir. Ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjimada madaniy voqelikni, tarixiy atamalarni, milliy qadriyatlarni, ijtimoiy-ma’naviy kontekst bilan bog‘liq birliklarni to‘liq va to‘g‘ri yetkazish qiyin. Madaniy voqeliklar ko‘pincha o‘ziga xosligini saqlab qolish uchun majburlash strategiyasidan foydalangan holda tarjima qilinadi, ammo bu holda o‘quvchi uchun matnni tushunish qiyin bo‘ladi. Mahalliyashtirish strategiyasi madaniy elementlarni o‘zbek

madaniyatiga moslashtirish orqali tushunarli qiladi, lekin asl mazmunning bir qismini yo'qotish xavfi mavjud.

Tarjimada tarixiy atamalar va shaxslarning ismlariga aniq va kontekstli tushuntirishlar berilishi kerak, aks holda noto'g'ri talqin yoki tushunmovchilik yuzaga keladi. Milliy qadriyatlar va an'analarni tarjima qilish ko'pincha qo'shimcha tushuntirishlarni talab qiladi, bu esa matn hajmini oshirishi va uning uyg'unligini zaiflashtirishi mumkin. Shu bilan birga, tarjimonning ekstralingvistik birliklarni aniqlash tajribasi va ularga mos ravishda tarjima qilish qobiliyati tarjima sifatini sezilarli darajada oshiradi.

Muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ekstralingvistik muammolarni hal qilishda strategik yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Mahalliyashtirish va forsage strategiyalari o'rtasidagi tanlov tarjimaning maqsadli auditoriyasiga, matn turiga va kommunikativ funktsiyaga bog'liq. Garchi xonadonlashtirish strategiyasi matnni o'quvchiga yaqinlashtirishda samarali bo'lsa-da, madaniy ma'no va tarixiy jihatlarni yetarli darajada saqlay olmasligi mumkin. Forsage, aksincha, asl madaniyatni saqlab qolish imkonini beradi, ammo bu o'quvchilarning tushunishini qiyinlashtirishi mumkin. Shuning uchun tarjimon har bir holatda mos yondashuvni tanlashda ehtiyot bo'lishi kerak.

Bundan tashqari, tarjima matniga qo'shimcha izoh va tushuntirishlar kiritish zarurati ba'zan matnning uyg'unligini buzadi va o'quvchini chalg'itadi. Bu muammo, ayniqsa, tarixiy-madaniy mazmunga boy matnlarda yaqqol seziladi. Shunday ekan, tarjimonlarga ekstralingvistik elementlarni aniq tushunish, ularni maqbul tarzda moslashtirish va tinglovchilar uchun qulay shaklda yetkazish uchun chuqur tahlil va ijodiy yondashuv zarur. Pragmatik yondashuv, ya'ni tarjimonning maqsadli auditoriyaga, matn turiga va kommunikativ vazifasiga e'tibori - ekstralingvistik muammolarni samarali hal qilishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Natijada, ekstralingvistik birliklarni to'g'ri aniqlash va ularni tegishli strategiyalardan foydalangan holda tarjimada ifodalash

tarjima sifatini sezilarli darajada oshiradi va madaniyatlaro muloqot samaradorligini ta'minlaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ushbu maqola tarjimaning ekstralingvistik muammolarini o'rganish va ularning tarjima jarayoniga ta'sirini tahlil qilishga qaratilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, madaniy voqelik, tarixiy atamalar, milliy qadriyatlar, ijtimoiy-ma'naviy kontekst kabi ekstralingvistik omillar tarjima sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Tarjimon uchun bunday birliklarni aniqlash, ularni kontekstga mos tarzda etkazish va tegishli tarjima strategiyalarini qo'llash katta ahamiyatga ega. Mahalliyashtirish va forsaj strategiyalari o'rtasida to'g'ri tanlov qilish, shuningdek, pragmatik yondashuvdan foydalanish tarjima samaradorligini oshiradi va matnni o'quvchi uchun tushunarli qiladi. Shu bois ekstralingvistik muammolarni chuqur o'rganish va ularni tarjima jarayonida muvaffaqiyatli hal etish tarjima sifatini oshirish va madaniyatlaro muloqotni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Maqola natijalari tarjima nazariyasi va amaliyotida ekstralingvistik omillarga doimiy e'tibor qaratish zarurligini ta'kidlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Baker, M. (2011). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. Routledge.
2. Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. Prentice Hall.
3. Nida, E. A., & Taber, C. R. (1969). *The Theory and Practice of Translation*. Brill.
4. Nord, C. (2005). *Translating as a Purposeful Activity: Functionalist Approaches*
5. Venuti, L. (1995). *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. Routledge.
6. G'aniev, Sh. (2019). Madaniy realiyalarni tarjima qilishda ekstralingvistik muammolar. *Til va Adabiyot*, 2(15), 45–53.